

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

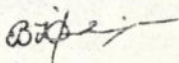
На правах рукопису

ЮРЧЕНКО ВІКТОР ІВАНОВИЧ

**ФОРМУВАННЯ " Я - КОНЦЕПЦІЇ " МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ В
УМОВАХ ПЕДАГОГІЧНОГО УЧИЛИЩА**

19.00.07 - педагогічна і вікова психологія

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

Київ - 1997

00751000 (D)

Дисертація є рукопис.

Робота виконана в Українському державному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова.

Науковий керівник : кандидат психологічних наук ,
доцент
ВЛАСЕНКО
Віктор Володимирович.

Офіційні опоненти : член-кореспондент АПН України,
доктор психологічних наук,
професор
БЕХ
Іван Дмитрович;

кандидат психологічних наук,
доцент
ПОДОЛЯК
Людмила Григорівна.

Провідна організація : Прикарпатський державний університет,
кафедра психології.

Захист відбудеться "11" вересня 1997 року о "16³⁰" годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.01.33.08 в Українському державному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (252030, м.Київ-30, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Українського державного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Автореферат розісланий "21" листопада 1997 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

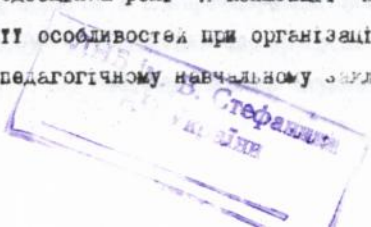
Л.В.Долинська.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. На педагогічну освіту покладається нині велика надія у розв'язанні проблеми підготовки вчительства для національної школи України. Студент педагогічного навчального закладу є одним з найважливіших постатей майбутнього суспільства, адже значно простіше трансформувати у самосвідомості майбутнього вчителя необхідні національно-культурні та морально-психологічні цінності, ніж намагатися змінювати сформовані установки досвідчених учителів. Лише той учитель, який здатний оволодіти принципами саморозвитку, може допомогти і дітям у цьому процесі. Загальновідомо, що "виховна сила вилівається тільки з живого джерела людської особистості" /К.Д.Ушинський/, а тому головним завданням педагогічної освіти має бути насамперед розвиток студента-майбутнього вчителя як особистості.

Різні аспекти психології вчителя були і залишаються в центрі уваги дослідників /В.В.Власенко, В.І.Войтко, Ф.Н.Гомоболін, О.В.Кмричук, С.В.Кондратьєва, Т.В.Кузьміна, О.Г.Мороз, Д.Ф.Ніколенко, І.О.Смиця, В.О.Сластьонін, Р.П.Скульський, О.І.Тербоков та ін./, водночас "Я-концепція" вчителя як необхідна психологічна передумова успішної педагогічної діяльності вивчена недостатньо. Частково ця проблема розглядається при дослідженні самосвідомості вчителя /О.М.Боброва, І.Я.Лернер, Л.І.Мітіна, В.П.Саврасов, П.О.Шавір, Г.М.Осупов та ін./, М.М.Заброцький вивчав "Я-концепцію" вчителя в зв'язку з наслідками катастрофи на Чорнобильській АЕС. Висновки досліджень зарубіжних вчених /Р.Бернс, Каммінгс, Кобс та ін./ зроблені на іншому соціо-культурному ґрунті і не можуть повністю задовольняти соціально-психологічні запити вчителя нашої школи.

Практика ж показує, що недооцінка ролі "Я-концепції" майбутнього вчителя та не врахування її особливостей при організації навчально-виховного процесу в педагогічному навчальному закладі при-

водять як до небажаних змін у структурі особистості студента /зокрема в його професійно-педагогічній спрямованості/, так і до суттєвих недоліків у його професійній підготовці. Особливо актуальним це є для студентів педагогічного училища, так як період ранньої юності характеризується інтенсивним розвитком самовизначення і становлення стійкого "образу-Я".

Враховуючи актуальність і недостатню теоретичну розробку даної проблеми ми вибрали тему дослідження: "Формування "Я-концепції" майбутнього вчителя в умовах педагогічного училища".

Об'єкт дослідження - особистісне становлення студента педагогічного навчального закладу як майбутнього вчителя.

Предмет дослідження - особливості генезису "Я-концепції" майбутнього вчителя в умовах навчально-професійної діяльності.

Мета дисертаційної роботи - виявлення психолого-педагогічних умов формування позитивної "Я-концепції" студента педагогічного училища як майбутнього вчителя.

В основу нашого дослідження покладена гіпотеза: відмінності в структурі та змісті "Я-концепції" майбутнього вчителя зумовлені впливом психолого-педагогічних умов навчального процесу, провідною серед яких є характер взаємин між викладачами і студентами у ході навчально-професійної діяльності. Найбільш ефективними щодо формування позитивної "Я-концепції" майбутнього вчителя будуть, на наш погляд, особистісно-орієнтовані взаємини, які передбачають цілеспрямовану психопрофілактичну і психокорекційну роботу викладачів зі студентами.

Для перевірки гіпотези розв'язувалися такі завдання:

1. Конкретизувати поняття і розкрити структуру "Я-концепції" майбутнього вчителя".
2. Виявити особливості генезису "Я-концепції" студентів у навчально-професійній діяльності.

3. Визначити психологічні механізми і умови формування позитивної "Я-концепції" студентів педагогічного училища як майбутніх учителів.

4. Розробити систему роботи з психологічної, методичної та організаційної підготовки викладачів педагогічного училища до психопрофілактичної та психокорекційної роботи зі студентами щодо створення оптимальних взаємин у системі "студент-викладач".

Теоретико-методологічною основою дослідження були положення теорії єдності свідомості, самосвідомості та діяльності /О.М.Леонтьєв/; єдності самосвідомості та соціального розвитку особистості /Л.С.Виготський, С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонтьєв/; трансформації і генезису самосвідомості, її соціальної зумовленості /і.С.Кон, В.В.Столін, О.Г.Спіркін, П.Р.Чамата, Н.І.Чеснокова/; особливості функціонування психологічних механізмів самосвідомості /і.С.Кон/; розуміння структури і розвитку "Я-концепції" в рамках інтеракційного підходу /Р.Бернс, А.Маслоу, К.Гун, К.Роджерс/, а також ідеї вчнякового підходу в психології /О.В.Гирничук, В.А.Роменець, Т.М.Титарько та ін./ тощо.

При дослідженні особливостей "Я-концепції" студентів реалізувався комплекс психологічних методів: спостереження, етикетування, контент-аналіз самозвітів студентів, нормативно-орієнтоване і критеріально-орієнтоване тестування, формуючий експеримент, активні соціально-психологічні методи дослідження, методи математичної статистики з використанням мікро-ЛО.

База дослідження. В дослідженні брали участь понад 400 студентів Білгородо-Дністровського педагогічного училища, викладачі педучилища, вчителі загальноосвітніх шкіл району.

Наукова новизна дослідження полягає в конкретизуванні і збагаченні змісту і структури поняття "Я-концепція" майбутнього вчителя". що становить складну динамічну систему уявлень студента

про себе як особистість і суб'єкта навчально- професійної діяльності у взаємозв'язку когнітивних, емоційно-оцінних і поведінкових ознак;

розкрито генезис "Я-концепції" студента, найбільш суттєвою особливистів якого є проходження етапів відображення соціально-рольової позиції "Я-студент", "Я-майбутній вчитель", "Я-вчитель";

з'явлено соціально-психологічні умови формування "Я-концепції" майбутнього вчителя /взаємообмін соціально-рольовими функціями через запровадження нетрадиційних форм організації і активних методів навчання, психологічне забезпечення проходження студентами педагогічної практики, організація роботи груп психотренінгу/, ефективність яких визначається характером взаємин між викладачами і студентами.

Теоретичне значення полягає в розширенні наукових знань про професійне становлення особистості майбутнього вчителя, центром якої є позитивна "Я-концепція";

розроблено емпіричні показники "Я-концепції" майбутнього вчителя /професійно-рольові установки, рівень тривожності як прояв можливих суперечливостей у "Я-концепції", домінування інтернальних-екстернальних тенденцій локусу-контролю/, характер прояву яких дає змогу типологізувати студентів за шкалою "позитивна - негативна" "Я-концепція";.

розкрито психологічний механізм впливу характеру взаємин між викладачами і студентами на "Я-концепцію" майбутнього вчителя, в якому головним є зміна соціально- статусних установок викладачів щодо студентів як майбутніх педагогів;

намічені шляхи управління формуванням позитивної "Я-концепції" майбутнього вчителя, що передбачає попередню психоконсультаційну і організаційно- методичну роботу з викладачами педучилища щодо оптимізації їх взаємин зі студентами.

Практичне значення дослідження: розроблена методика виявлення негативних тенденцій в "Я-концепції" майбутнього вчителя з метою організації оперативної психокорекційної роботи з ними та надання конкретних практичних рекомендацій викладачам педагогічного училища щодо вдосконалення навчально-виховного процесу; розроблені методи і засоби формування позитивної "Я-концепції" майбутніх вчителів в умовах навчально-професійної діяльності.

Ці результати можуть бути використані для вдосконалення професійної підготовки майбутніх вчителів у педагогічному навчальному закладі.

Особистий внесок автора: дано наукову інтерпретацію "Я-концепції" майбутнього вчителя; розроблена і апробована психоконсультаційна і організаційно-методична система роботи з викладачами по оптимізації їх взаємин зі студентами, що сприяло формуванню позитивної "Я-концепції" майбутніх учителів.

На захист виносяться:

1. Положення про те, що "Я-концепція" майбутнього вчителя є складною динамічною системою уявлень студента про себе як особистість і суб'єкта навчально-професійної діяльності, яка включає в себе: "Образ-Я", що розкриває неповторність самосприйняття через фіксацію студентом певної соціально-рольової позиції і установок щодо себе; емоційно-оцінне ставлення до себе, яке визначається самооцінкою професійно-педагогічних якостей і може спричинювати тривожний стан; деякі захисні психологічні дії у випадку "посягання" на цінність і цілісність сформованого "Образу-Я", що виявляються в характері локусу-контролю.

Позитивна "Я-концепція" майбутнього вчителя характеризується професійно-рольовими установками /"Я-майбутнім вчитель", "Я-вчитель-практикант" тощо/, низьким рівнем тривожності, домінуванням

інтервальних тенденцій локусу-контролю.

2. Психолого-педагогічна система психопрофілактичної, методичної роботи викладачів щодо оптимізації взаємин зі студентами з метою формування позитивної "Я-концепції" майбутнього вчителя. Вона включала в себе реалізацію особистісно-орієнтованої моделі педагогічної взаємодії, запровадження нетрадиційних форм організації і активних методів навчання, забезпечення оптимальних психологічних умов на етапі підготовки і контролю за ходом педагогічної практики студентів. Необхідною умовою ефективності цієї роботи була попередня психоконсультаційна і організаційно-методична підготовка викладачів по корекції їх соціально-рольових установок стосовно студентів як майбутніх вчителів: робота творчої групи викладачів "Педагогіка співробітництва", проведення психологічних семінарів-практикумів, аналіз проблем взаємин між викладачами і студентами на засіданнях педагогічної ради, індивідуальні психологічні консультації викладачів.

Вірогідність результатів дослідження зумовлена послідовністю реалізації теоретичних положень у вирішенні емпіричних завдань, репрезентативною вибіркою і застосуванням методів статистичної обробки отриманих даних.

Апробація та впровадження. Результати дослідження доповідалися на міжнародній науково-практичній конференції "Нові підходи в навчанні та вихованні учнів: пошуки, проблеми, зачіпання" /м.Одеса, 1992/, на міжнародній конференції "Психологічна служба школи: минуле, сучасність, майбутнє" /м.Тернопіль, 1996/, на 2-у з'їзді Товариства психологів України /м.Київ, 1996/, в Українському інституті підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти /м.Київ, 1996/, на засіданні методичного об'єднання викладачів психолого-педагогічних дисциплін педагогічних училищ південного регіону України /м.Запоріжжя, 1996/, на засіданнях педагогічної ради Білго-

рода- Дністровського педагогічного училища.

Результати дослідження впроваджувалися в практику організації навчально-виховного процесу Білгорода-Дністровського педагогічного училища, Запорізького педагогічного училища №1.

Основні положення і результати дослідження відображені в 5 публікаціях.

Структура і обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, а також списку використаної літератури і додатків. Робота викладена на 172 сторінках машинописного тексту.

О С Н О В Н И Й З М І С Т Р О Б О Т И

У вступі дається загальна характеристика роботи, де обґрунтовується актуальність теми дисертації; визначається мета, об'єкт, предмет дослідження; формулюється гіпотеза і визначаються завдання дослідження; вказуються теоретико-методологічна основа і база дослідження; визначається наукова новизна, теоретичне і практичне значення результатів, представлена їх апробація та впровадження; викладені основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі "Формування "Я-концепції" майбутнього вчителя як психологічна проблема" аналізуються основні підходи до розуміння різних концептів у сфері психології "Я". Розглядаються як загальнопсихологічні погляди на розв'язання проблеми самосвідомості /Б.Г.Ананьєв, Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубинштейн, О.Г.Спіркін, В.В.Столін, П.Р.Чамата, О.В.Шорохова та ін./, так і окремі теоретичні і прикладні питання: генезис самосвідомості в різні вікові періоди /Л.І.Божович, М.І.Борисевський, Д.Б.Ельконін, І.С.Ком, А.І.Ліпкіна, В.І.Лісовський, Л.Г.Подольск та ін./, залежність самосвідомості від усвідомлення інших /О.О.Бодальов, Я.Л.Коломінський, О.І.Савонько та ін./, закономірності розвитку професійної самосвідомості /В.Н.Козієв, Ю.Н.Кулоткін, Г.І.Метельський та ін./ і

в тому числі самосвідомості вчителя /О.М.Боброва, І.Я.Дернер, І.М.Мітіна, Д.Ф.Ніколенко, П.О.Шавір та ін./. Водночас необхідність вивчення усвідомлення студентом самого себе і ставлення до себе є важливою передумовою реалізації особистісного підходу у формуванні майбутнього вчителя.

Взаємопов'язані поняття "самосвідомість", "Я-концепція", "самооцінка", які входять у тезаурус дисертаційного дослідження, слід диференціювати. Найбільш широке поняття "самосвідомість" розкриває процес усвідомлення людиною себе самої як особистості, продуктом якого є динамічна система уявлень людини про саму себе, яка визначається поняттям "Я-концепція". Складовою "Я-концепції" є самооцінка як вираження емоційно-оцінного ставлення людини до самої себе, до власного "Я".

В психології існують різні підходи до розуміння структури "Я-концепції", її компонентів /Р.Бернс, і.С.Кон, А.В.Петровський, С.П.Тшченко та ін./, виділення її модальностей та аспектів /Д.П.Гірмак, М.Розенберг та ін./, особливостей структури професійної самосвідомості вчителя /І.М.Мітіна, В.П.Саврасов, і.М.Юсупов та ін./. За характером змісту розрізняються позитивна та негативна "Я-концепція", а також невизначена з певними тенденціями /позитивною чи негативною/.

Вчинок самопізнання /Т.М.Титаренко/ можна розглядати як одну з форм пізнавальної активності студента, на основі якої складається його "Я-концепція". Під "Я-концепцією" майбутнього вчителя ми розуміємо складну динамічну систему уявлень студента про себе як особистість і суб'єкта навчально-професійної діяльності, вияв ставлення до себе через переживання професійно-педагогічної самооцінки. Позитивна "Я-концепція" студента педагогічного навчального закладу відіграє важливу роль у його професійному становленні як майбутнього вчителя. Трансформація в самосвідомості студента про-

фесійно-рольових установах /"Я-студент" - "Я-майбутній вчитель" "Я-вчитель"/ розглядається як необхідна особистісно-психологічна умова професійної адаптації молодого вчителя /О.Г.Мороз/. Одержані результати свідчать, що серед 42,3% студентів з небажаними за період навчання в педучилищі змінами в професійно-педагогічній спрямованості 74,6 % - характеризуються негативною чи тенденцією до негативною "Я-концепцією".

Так як характер і зміна взаємин з оточуючими людьми є рушійною силою розвитку самосвідомості /С.Л.Рубінштейн/, однією з провідних ідей нашого дослідження є висновок про важливе значення взаємин у системі "студент-викладач" у процесі формування "Я-концепції" майбутнього вчителя. Механізмом цього впливу є "проекція соціальних відносин всередину особистості" /Л.С.Виготський/, вагомую роль в яких відіграють взаємозв'язки педагогів і студентів.

Пікреслюється зміна і трансформація "Образу-Я" особистості під впливом життєвих перемін чи життєвих подій /Д.І.Анцiferова, Т.Б.Карцев, Н.А.Логінова, С.Л.Рубінштейн/, розглядається механізм цього впливу /К.А.Кронік, О.О.Кронік/. Однією з провідних поворотних подій в професійно спрямованому житті майбутнього вчителя є педагогічна практика - подія з найвищою статистично-ранговою вагою серед комплексу подій старшкурників. Саме в ході її уточнюється професійне самовизначення і відбувається самоствердження студента в професійно-рольовому статусі вчителя.

Вихідним теоретичним положенням нашого дослідження є розуміння "Я-концепції" майбутнього вчителя як систему взаємозв'язаних і взаємозумовлених елементів:

1. "Образ-Я" /когнітивна складова/, що розкриває неповторність самосприяття через фіксацію студентом певної соціально-рольової позиції, зокрема через ідентифікацію себе з ролю "студент", "майбутній вчитель", "вчитель-практикант".

2. Рівень тривожності студента /емоційно-ціннісна складова/ як міра неадекватності між "Образом-Я" і реальною поведінкою, суб'єктивною інтерпретацією оцінювання до нього інших людей у ситуації навчально-професійної діяльності.

3. Характер локусу-контролю /поведінкова складова/ як один із механізмів психологічного захисту у випадку "посягання" на цілісність і цілісність сформованого "Образу-Я", що проявляється в пошуку і локалізації /приписуванні собі або комусь, якимось обставинам/ причин власної поведінки.

Емпіричними показниками позитивної "Я-концепції" майбутнього вчителя є наявність в її структурі професійно-рольових конструктів висока когнітивна складність і диференційованість "Образу-Я", його внутрішня цілісність, стійкість і стабільність, перевага моральних суджень і їх загальний позитивний зміст. Ставлення до себе характеризуються низьким рівнем тривожності, високим /адекватним/ рівнем професійно-педагогічної самооцінки, аутосимпатією і високим рівнем самоповаги, очікуванням на позитивне ставлення значимих інших до себе. Поведінкові реакції визначаються домінуванням інтернальних тенденцій локусу-контролю, здатністю до вольової дії щодо подолання вад власного "Я", наявністю позитивних мотивів професійного самоствердження і самовдосконалення.

Завершуються розділ положенням про важливість врахування з метою цілеспрямованого впливу на "Я-концепцію" студента конкретних особливостей її прояву в контексті загальних психолого-педагогічних умов навчально-професійної діяльності.

У другому розділі "Експериментальне дослідження генезису "Я-концепції" майбутнього вчителя в педагогічному навчальному закладі" висвітлюються методики і основні результати дослідження генезису "Я-концепції" студентів педучилища на етапі констатуючого експерименту. Обґрунтовується можливість дослідження "Я-концепції"

як продукту розвитку самосвідомості. Відмічається, що виявлені теоретичні аспекти самосвідомості далеко не завжди відображаються психодіагностичними методиками. Водночас "Я-концепція" майбутнього вчителя не була навіть самостійним предметом психологічного дослідження.

При розробці методичної процедури дослідження ми керувались положеннями про врахування "невиявлених рефлексів" під час опитування /Л.С.Виготський/, ступінь адекватності уявлень людини про себе /С.Л.Рубінштейн/, наявність як "установок при відповіді", так і неусвідомлених людською властивостей /В.С.Мерлін/. З метою отримання цілісної картини основних проявів "Я-концепції" студентів використовували переваги як лонгітудного дослідження /обсяг вибірки становив понад 100 студентів протягом 4 років навчання їх у недучилищі/, так і методу поперечних зрізів /обсяг вибірки становив понад 400 студентів і 70 викладачів педучилища/. Методична процедура для розв'язання емпіричних завдань дослідження включала в себе: модифікований тест "20-висловлювань" /М.Кун, Т.Макпартленд/, опитувальник ставлення до себе /В.В.Столін/, тест-опитувальник тривожності /Ч.Спілбергер/, модифіковані шкали Дж.Роттера для виміру локусу-контролю /С.Р.Пантіляев, В.В.Столін/, спеціально розроблені анкети, контент-аналіз творчих робіт і самозвітів студентів. З метою діагностики взаємин викладачів зі студентами також застосовували: модифікований варіант інтерперсональної методики Т.Ліри /Л.М.Собчик/, модифікований кольоровий тест ставлень /А.М.Еткінд/, адаптовану анкету "Викладач очима студентів" /О.Стамбулов, В.Харін/. Всі використані методики характеризуються достатньою надійністю і валідністю.

Застосування комплексу психодіагностичних процедур дало змогу отримати результати особливостей генезису "Я-концепції" студентів. Дослідження когнітивної її складової /"Образ-Я"/ протягом 4 років

навчання виявляло тенденцію її динаміки в напрямку когнітивної ускладненості і диференційованості. Спостерігається той напрямок розвитку самосвідомості, який веде цей процес "ззовні всередину" /Л.С.Виготський/: у випускників порівняно з першокурсниками зменшується частота конструктів, які вказують на особливості зовнішності /"високий", "чорнявий", "струнка", "голубоока" і т.п./, а також зменшення суджень по шкалі "хороший-поганий", "красивий-потворний", "сильний-слабий" і т.п. Про розвиток самосвідомості майбутніх вчителів може свідчити зростання питомої ваги моральних суджень в загальній структурі їх "Образу-Я".

Таблиця 1.

Частота моральних суджень "Який Я?" в загальній структурі "Образу-Я" студентів залежно від віку і статі /в % /

Курс	Хлопці		Дівчата	
	частота суджень	середня кількість	частота суджень	середня кількість
1	43,4	7,3	52,3	8,9
2	57,5	9,3	68,3	12,4
3	61,4	11,5	68,7	13,4
4	83,2	11,7	85,4	12,3

Як видно з таблиці 1, спостерігається стійка тенденція зростання /у хлопців майже вдвічі, у дівчат - дещо менше/ від першого до четвертого курсу частоти моральних суджень у загальній структурі "Образу-Я" студентів. Збільшується і середня кількість таких характеристик /приблизно на 4 /, що може свідчити про когнітивну ускладненість і диференційованість уявлення про себе. Водночас темпи зростання цих показників у хлопців і дівчат дещо відмінні. Так у хлопців на 1-2 курсах порівняно з дівчатами як частотні показники, так і середня кількість моральних суджень менші. Вони практично вирів-

нуються на 3-4 курсах. Відмінність в розвитку самосвідомості між статтями в підлітковому віці /Л.С.Виготський/ зберігає тенденцію і в ранньому юнацькому віці.

Абсолютна більшість суджень про себе носить позитивний характер, проте відсоток студентів, які давали собі негативні характеристики збільшується з 40,7% на перших курсах до 68,8% - на четвертих. Це може свідчити не лише про вищий рівень самокритичності студентів, а й про збільшення негативних тенденцій в їх "Я-концепції". Так як самооцінка залежить від змісту діяльності людини в різні періоди життя /Л.І.Манаханян/, то більш критичне ставлення студентів до себе могло бути викликане початком педагогічної практики і породженими нею можливими суперечливостями в модальності їх "Образу-Я". Крім того, вивчення таких предметів як психологія, етика, соціоекологія стимулює вчинок самопізнання.

Виявлена динаміка окремих оцінних еталонів. Першокурсники більш чутливі до найближчого соціального оточення, самооцінка яких є здебільшого результатом порівняння себе з іншими /зокрема, це виявляється в частому вживанні ними порівняльної форми оцінного судження про себе : "не така розумна", "не дуже старанна", "не такий високий" і т.п./ . В оцінних судженнях старшокурсників спостерігається переважно пошук відповіді на запитання , яким він є для самого себе і значимих інших, який вплив здійснює він на інших.

Помічається явище трансформації семантичного простору "Образу-Я" студентів у часовому проміжку. Так, наприклад, у студента Руслана Ф. конструкт "майбутній вчитель" з часом трансформувався у форму "вчитель" і "майбутній директор", ім'я "Руслан" та символ "Ган-Клод" - в "людина", "особистість". Однак ідентифікує себе з новою соціальною роллю "майбутній чоловік і батько", що можна розглядати як результат часткової трансформації конструктів "товариш" та "коханий" в інтимо-особистісний план. Ступінь когнітив-

ної складності "Образу-Я" залишається практично незмінною, водночас зростає ступінь його диференційованості.

Фіксація в "Я-концепції" певної соціально-рольової позиції /"друг", "дочка", "студент", "майбутній вчитель" тощо/ вважається за ідентифікацію людини з цією роллю, "прийняттям" її на рівні самосвідомості. Дослідження показують, що лише третина першокурсників ідентифікує себе з соціально-професійною роллю "майбутній вчитель". Ситуація принципово не змінюється і на 3-4 курсах. Домінуючою залишається позиція "Я- студент", реалізація функції якої зводиться до відвідування занять, сприймання пояснення викладача, запам'ятовування матеріалу з метов наступного відтворення для отримання оцінки. Тут слід зважити на той факт, що в педагогічних училищах переважною формою організації навчального процесу залишається класно-урочна система. Лише на 3 курсі з початком пробної практики в школі значно більше студентів починає ідентифікувати себе не лише з роллю "майбутній вчитель" /40,8%/, а й приймають позицію "Я-вчитель-практикант" /22,7%/ і навіть позицію "Я- вчитель" /13,6%/. На цьому етапі констатуючого експерименту нами робиться висновок, що когнітивна складова "Я-концепції" є динамічним утворенням, яке зазнає суттєвих змін протягом навчання студента в педагогічному училищі.

Аналіз тенденцій динаміки реактивної тривожності студентів як протягом робочого дня, так і за весь період практики виявив прояв феноменів "тривожності наслідку" /переживання щодо результатів перших самостійних уроків та оцінок /схвальних чи ні/, що їх отримує практикант від класовода чи методиста/ і "тривожності очікування", яке викликане внутрішнім напруженням, пов'язаним з очікуванням тієї ситуації чи дії, в якій буде оцінюватися власне "Я" з боку компетентної особи. Високий рівень тривожності - сигнал про посягання на цілісність "Образу-Я", свідчення про наявність

внутрішніх суперечливостей в "Я-концепції" майбутнього вчителя.

Нами встановлено, що функціонування взаємини практиканта з класоводом як можливість реалізації "взаємонавчання рівних" є тим чинником, який знизжує рівень реактивної тривожності студента під час практики. Ефективність же функціонування системи "практикант-викладач-методист" опосередковуються ставленням студента до викладача, яке визначається оцінкою, яку студент дає викладачеві. Так, встановлено тісний кореляційний зв'язок середнього показника рівня реактивної тривожності практиканта в присутності методиста з усередненим показником оцінки студентами поведінкового компонента діяльності педагога /коефіцієнт кореляції $Z = -0,732$, при $\alpha = 0,05/$, афективного компонента / $Z = -0,513/$. Це означає, чим вище оцінку дає практикант методисту, тим нижчий рівень тривожності спостерігається у студента на уроці в його присутності. Однак не встановлено суттєвого зв'язку показника рівня тривожності з оцінкою когнітивного компонента / $Z = -0,347$, при $\alpha = 0,05/$ педагогічної діяльності та стажем роботи викладача / $Z = +0,264/$. Водночас і "вага авторитету" викладача в очах студента як умова ідентифікації з ним /бажання бути схожим на нього в професійній діяльності/ залежить від рівня оцінки викладача студентів. Найвищий показник ідентифікації студентів з тими викладачами, які високо оцінюються ними по всім трьом компонентам їх педагогічної діяльності.

Наші дослідження показують, що характер локусу- контролю як одного з емпіричних проявів "Я-концепції" студента, досить стабільний і слабо змінюється в часі під впливом життєвих подій, в тому числі і педагогічної практики. У студентів переважають екстернальні тенденції локусу- контролю. Це прояв своєрідного захисного психологічного механізму, коли, наприклад, щоб зберегти сформоване уявлення студента про себе як про "здібного майбутнього вчителя" після невдало проведеного пробного уроку, він вдається до раціо-

налізації причин невдач, переконуючи себе в тому, що виною цього були "невиховані учні", крім того, "був відсутнім на уроці вчитель класу", а "методист через хворобу не зміг своєчасно дати консультацію" і т.п.

Слід звернути увагу на те, що висока життєва значимість для студентів їх взаємин з викладачами та недооцінка цього педагогами - це те реальне психологічне поле, в якому формується "Я-концепція" майбутнього вчителя в умовах навчально-професійної діяльності. Водночас, "Я-концепцію" студента-майбутнього вчителя можна розглядати і як результат, і як умову функціонування взаємин його з викладачами. Є підстави вважати, що через механізм оптимізації міжособистісних взаємин у системі "студент - викладач" можна ефективно впливати на формування позитивної "Я-концепції" майбутнього вчителя.

В третьому розділі "Експериментальна робота щодо забезпечення сприятливих психолого-педагогічних умов формування позитивної "Я-концепції" майбутнього вчителя" обґрунтовується необхідність психопрофілактичної і психокорекційної роботи викладачів педучилища по оптимізації взаємин зі студентами. Аналізується поетапна підготовка психоконсультаційна і організаційно-методична робота з викладачами /діяльність творчої групи викладачів "Педагогіка співробітництва"; проведення психологічних семінарів-практикумів "Педагогічне спілкування", "Педагогічні ситуації і конфлікти", "індивідуальні особливості студентів і прийоми педагогічної взаємодії"; вивчення і розгляд проблеми взаємин у системі "студент-викладач" на засіданнях педагогічної ради тощо/, метою якої була корекція статусно-рольових установок викладачів щодо студентів як майбутніх вчителів, втілення особистісно-орієнтованої моделі педагогічної взаємодії. Конкретний шлях реалізації цієї моделі розглядався нами через механізм взаємообміну соціально-рольовими функціями між

викладачами і студентами в навчальному процесі /проведення ділових ігор, заняття-діалоги, використання колективних форм роботи, мікрОВикладання, виступи студентів з рефератами тощо/, виконання програми психологічної підтримки студентів під час педагогічної практики / корекція наявних у студентів установок на очікувані практичні труднощі, психологічне консультування, психотренінг по змиженню надмірного емоційного напруження, навіювання впевненості тощо/. Результативність формуючого впливу експериментальної роботи аналізувалася як з погляду змін, що відбулися в установках викладачів щодо студентів /дивись таблицю № 2/, так і наявності позитивних зрушень у складових "Я-концепції" студентів.

Таблиця 2

Вплив експериментальної роботи на статусно-рольові установки викладачів щодо студентів /в % від кількості викладачів контрольної /К/ і експериментальної групи "Педагогіка співробітництва"/Е//

Курс	Професійно-рольові установки/ПРУ/викладачів						Відсутність ПРУ	
	"Найб.вчитель"		"Практикант"		"Колега, вчитель"		"Учень, студент"	
	К	Е	К	Е	К	Е	К	Е
1	12,1	67,3	0	27,4	1,7	9,8	82,2	23,4
2	19,5	88,3	32,3	67,3	2,3	22,4	63,4	7,4
3	32,1	93,4	64,3	81,9	34,9	65,0	12,4	19,3
4	74,5	91,4	86,3	74,3	31,7	79,4	7,2	0

Примітка: Сума % не дорівнює 100%, так як висловлювалось по кілька установочних суджень.

Як показують результати з таблиці 2, експериментальна робота з викладачами в творчій групі "Педагогіка співробітництва" привела до бажаних змін у їх статусно- рольових установках щодо студентів. Найбільш суттєві зміни спостерігаються в професійно-рольових уста-

новці "Він- майбутній вчитель" щодо першокурсників /якісний показник у 5,5 разів вищий, ніж у контрольній групі викладачів/, щодо студентів другого курсу він вищий майже у 4 рази, а до студентів третіх курсів майже всі викладачі експериментальної групи /93,4%/ відносяться як до майбутнього вчителя. Лич 19,3% викладачів продовжують вбачати в ньому студента, водночас 65 % викладачів експериментальної групи мають професійно- рольову установку щодо студента третього курсу, який проходить педагогічну практику, "Він- мій майбутній колега, вчитель" /цей показник майже вдвічі вищий порівняно з викладачами контрольної групи і майже втричі щодо студентів другого курсу/. Однак ці важливі зміни не ведуть автоматично до аналогічних суттєвих змін у "Я-концепції" студентів, що мало б сприяти трансформації взаємин між викладачами та студентами в систему "викладач - майбутній вчитель" чи тим більше - "викладач - молодий колега". 1 після експериментальної роботи з викладачами 29,4% першокурсників, 55-61% студентів 2 - 4 курсів не характеризують ставлення викладачів до них як до майбутніх вчителів. Помітні позитивні зміни спостерігаються лише у першокурсників, однак і ця висока оцінка їх взаємин з викладачами суттєво знижується. Водночас, за даними нашого опитування, 80- 95 % студентів вбачають як важливу для них потребу ставлення викладачів до нього як до майбутнього вчителя. Більшість студентів третіх і особливо четвертих курсів вважають, що взаємини з викладачами поступово повинні трансформуватися саме у систему "викладач - колега /майбутній колега/".

Організація занять студентів 1 -2 та 3- 4 курсів у групах психотренінгу "Я-майбутній вчитель" дещо сприяла у переході їх з позиції студента /"Я-студент, значить, хай мене вчать і виховують"/ на професійну-рольову позицію /"Я-майбутній вчитель. Я свідомо готую себе до цієї високої посади"/, однак суттєві зміни спостерігають-

Середній показник рівня РТ студентів знизився з 44,9 балів у контрольній групі до 37,8 - в експериментальній /середнє квадратичне відхилення відповідно дорівнює 12,3 та 11,7 балів/. В експериментальній групі значно менше студентів з високим рівнем прояву РТ в гомогенних умовах /21,3% проти 44,3% в контрольній/. Характер взаємин між викладачами і студентами впливає саме на рівень реактивної тривожності студентів, оптимізація яких сприяє суттєвому її зниженню.

Здійснення викладачами комплексу заходів щодо психологічного забезпечення педагогічної практики /попередження негативного впливу наявних у студентів установ на очікувані практичні труднощі, виявлення і усунення тривожногенних факторів під час проходження практики, здійснення комплексу емоційно-оцінної підтримки практикантів, попередня психологічне консультування тощо/ як в ході підготовки до неї, так і контролю за її проходженням сприяло деякому підвищенню усередненого показника інтегрального ставлення студента до самого себе /показник 0,69 проти 0,63 у контрольній групі/ і зокрема по шкалі "Очікування на позитивне ставлення до себе від інших" /усереднений показник у експериментальній групі 0,85 проти 0,76 у контрольній/. В експериментальній групі порівняно з контрольною на 22,4% збільшилось число студентів із позитивною чи близькою до позитивної "Я-концепцією", не виявленого суттєвого закономірного зниження професійної самооцінки за час проходження практики. Все це може свідчити про ефективність попередньо проведеної психопрофілактичної і організаційно-методичної роботи з викладачами педучилища щодо оптимізації їх взаємин зі студентами.

У висновках підводиться загальний підсумок проведеного дослідження, дається ряд рекомендацій щодо вдосконалення організації навчально-виховного процесу в педагогічному навчальному закладі і вказується перспективи подальшого дослідження проблеми.

Загальні висновки цілому підтверджують правильність висунотої гіпотези дослідження:

1. "Я-концепція" майбутнього вчителя є складною динамічною системою уявлень студента про себе як особистість і суб'єкт навчально-професійної діяльності у взаємозв'язку і взаємообумовленості когнітивного, емоційно-ціннісного і поведінкового структурних її компонентів. Емпіричними показниками позитивної "Я-концепції" майбутнього вчителя є наявність у когнітивній її схемі професійно-рольових установок, які є свідченням ідентифікації студента з соціально-професійною роллю "майбутній вчитель", "вчитель-практикант"; низький рівень особистісної і реактивної тривожності; домінування інтернальних альтернатив локусу-контролю. Студенти з негативною "Я-концепцією" характеризуються відсутністю професійно-рольових установок, що несприятливо позначається на їх педагогічній спрямованості; високим рівнем особистісної і реактивної тривожності як прояву можливих суперечливостей між модальностями "Образу-Я"; домінування екстернальних тенденцій локусу-контролю як одного з механізмів психологічного захисту у випадку "посягання" на цінність і цілісність сформованого "Образу-Я" шляхом пошуку і локалізації причин небажаної власної вчинкової дії.

2. Протягом навчання студента в педагогічному училищі спостерігається подальший генезис його "Я-концепції": виявлена тенденція динаміки "Образу-Я" майбутнього вчителя в напрямку когнітивної ускладненості і диференційованості; зростання питомої ваги в загальній його структурі моральних суджень; зміни зовнішніх оцінних еталонів на внутрішні, індивідуально-особистісні; трансформація семантичного простору в напрямку зростання кількості професійно-рольових конструктів як свідчення ідентифікації з роллю "майбутній вчитель", "вчитель-практикант". Водночас у багатьох студентів спостерігається затримка професійної особистісно-психо-

логічної адаптації /пов'язаної з трансформацією в семантичний простір "Я-концепції" професійно-рольових установок/; зниження загальної самооцінки і ставлення до себе; прояв загального високого рівня тривожності; домінування екстернальних альтернатив локусу контролю, що заважає самоствердженню і самореалізації себе як майбутнього вчителя. Ці тенденції можна пояснити особливостями індивідуального розвитку студентів, а також недоліками в організації навчально-виховного процесу, зокрема в сфері взаємин "студент-викладач".

3. Когнітивна схема "Я-концепції" студентів формується за її психологічним механізмом, дія якого визначається особливостями "ситуації соціального розвитку" майбутнього вчителя. До нього входить: інтеріоризація оцінних ставлень викладачів, вчителів школи, однокурсників у навчально-професійній діяльності; порівняння себе з іншими в ході виконання певних педагогічно-рольових функцій, інтегрування власних вражень і переживань від реальних результатів педагогічної практики; самоатрибуція як деяка компенсаторна функція, яка породжена можливими суперечливостями в "Образі-Я" студента. Реальним психологічним полем, де відбувається формування "Я-концепції" майбутнього вчителя, є функціонування взаємин у системі "студент-викладач", зміст і характер яких значною мірою визначає уявлення і ставлення студента до себе як майбутнього педагога.

4. Формування позитивної "Я-концепції" майбутнього вчителя слід розглядати в контексті загальних психолого-педагогічних умов, у яких перебуває студент у період навчання його в педучилищі. Позитивний вплив на "Я-концепцію" студентів здійснюється через механізм оптимізації їх взаємин з викладачами шляхом реалізації особистісно-орієнтованої моделі взаємодії між ними і послідовної психокорекційної роботи з ними.

Психолого-педагогічна система роботи по формуванню позитивної "Я-концепції" майбутнього вчителя передбачала:

А/ Психокорекції установок викладачів щодо студентів як майбутніх учителів: робота творчої групи викладачів "Педагогіка співробітництва"; проведення психологічних семінарів-практикумів "Педагогічне спілкування", "Педагогічні ситуації і конфлікти", "Індивідуальні особливості студентів і прийоми педагогічної взаємодії"; діагностика взаємин у системі "викладач- студент" і аналіз виявлених проблем на засіданнях педагогічної ради та в ході індивідуальних консультацій; вивчення "Я-концепції" викладачів із метою надання їм психокорекційної допомоги.

Б/Забезпечення умов по трансформації в семантичному просторі "Я-концепції" студентів професійно-рольових установок: запровадження в навчальний процес нетрадиційних форм організації і активних методів навчання з метою взаємообміну соціально-рольовими функціями; психологічна емоційно- оцінна підтримка студента під час практики; робота групи психотренінгу "Я-майбутній вчитель"; оперативна діагностика змін у "Я-концепції" студента з наступною розробкою системи психокорекційних програм.

Формуючий експеримент по реалізації розробленої системи роботи цілком підтвердив її ефективність : знизилась усереднені показники рівня тривожності студентів, стабілізувалася самооцінка і підвищилися показники позитивного ставлення до себе, збільшилась кількість студентів із наявними професійно-рольовими установками в їх "Я-концепції".

Перспективними напрямками дослідження даної проблеми ми вважаємо : подальша розробка психодіагностичних методик визначення емпіричних показників позитивної "Я-концепції" для розв'язання практичних завдань психокорекційної роботи ; дослідження подальшого професійного становлення учителя, його "Я-концепції" після закінчення студентом педагогічного училища з метою встановлення соціально-психологічних чинників її формування.

Основний зміст дисертації відображено в публікаціях автора:

1. Юрченко В.І. Вплив взаємин між студентами і викладачами на "Я-концепцію" майбутнього вчителя // Освіта і управління.-1997.-№1, т.1.- С.119-123.
2. Юрченко В.І. Тривожність як прояв суперечливостей в "Я-концепції" майбутнього вчителя // Педагогіка і психологія.-1997.-№1.- С.191-197.
3. Юрченко В.І. "Я-концепція" майбутнього вчителя//Проблеми і перспективи розвитку психології в Україні: Матеріали 2-го з'їзду Товариства психологів України: В 16 т.-Т.2.-К.,1996.-С.41-43.
4. Юрченко В.І. Використання колірною тесту відношень /КТВ/ для діагностики взаємин в системі "викладач-студент" //Вісник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти: Матеріали міжнародної конференції "Психологічна служба школи: минуле, сучасність, майбутнє".-Тернопіль:"Принтерінформ",1996.-С.38-40.
5. Юрченко В.І. Дослідження тривожності студентів у зв'язку з педагогічною практикою //Вісник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти: Матеріали міжнародної конференції "Психологічна служба школи: минуле, сучасність, майбутнє".-Тернопіль:"Принтерінформ",1996.-С.58-59.

THE SUMMARY

YURCHENKO V.I. "The formation of the "Self - conception" of the future teacher in the conditions of the Pedagogical school.

The dissertation improve your of a scientific degree of the candidate of psychological sciences on a speciality 19.00.07 -age and pedagogical psychology.

Kyiv state pedagogical university by it M.P.Dragomanov,Kyiv,1997.

The dissertation "Self- conception" is maintained. It contains the theoretical analysis of the results of the research work of the futu-

re teacher. Its structure, criteria and levels are determined. The progress of "Self-conception" of the students during their studies is opened. Some psychological mechanisms and factors of its formation are revealed. The important role is devoted to the character of the relations of teachers with students. The methods and means of the formation of the positive "Self-conception" of the future teacher are worked out and tested in practice.

АННОТАЦІЯ

ЮРЧЕНКО В.І. ФОРМУВАННЯ "Я-КОНЦЕПЦІЙ" БУДУЩОГО УЧИТЕЛЯ
В УМОВИХ ПЕДАГОГІЧЕСЬКОГО УЧИЛИЩА.

Дисертація на соискание ученої ступені кандидата психологічних наук по спеціальності 19.00.07 - педагогічна і вікова психологія, Український державний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 1997 год.

Записується дисертація, яка містить теоретичний аналіз результатів дослідження "Я-концепції" майбутнього вчителя. Визначено її структуру, критерії і рівні. Розкрито генезис "Я-концепції" студентів на протязі навчання; виявлено психологічні механізми і фактори її формування, важливу роль при якому грає характер взаємовідносин викладача з студентами. Розроблено і опробовано на практиці методи і засоби формування позитивної "Я-концепції" майбутнього вчителя.

Ключові слова:

Самосвідомість, "Я-концепція" майбутнього вчителя, позитивна "Я-концепція", "Образ-Я", тривожність, локус- контроль.

4337

АВ 38.325

Підписано до друку 23.06.1997р. Об'єм 1,2. Формат 60x84 1/16
Друк офсетний. Тир. 1000пр. Зам. 193. Безкоштовно.

Редакційно-видавничий відділ УДПУ ім. М.П. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.